

ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ ЗАКОМАРНОГО ЗАВЕРШЕННЯ ХРАМІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

© Міхєєнко К. М., 2015

Проаналізовано та узагальнено матеріали, присвячені перекриттю храмів київської та чернігівської школи XI–XII ст. у контексті еволюції закомарного храму. Виявлено п'ять варіантів конструктивного вирішення та компонування перекриттів компартиментів між раменами просторового хреста і відповідних цим варіантам різновидів завершень фасадів. Висунуто гіпотезу про заключний етап розвитку закомарного храму, у якому могли застосовувати хрестові склепіння, які найбільше відповідають естетичній моделі такого типу храму.

Ключові слова: храм, перекриття, склепіння, закомара, фасад, Київська Русь, XI–XII століття.

Постановка проблеми

Наприкінці XI – у першій пол. XII ст. у Київській Русі сформувався і набув протягом XII ст. поширення закомарний тип храму. Всі фасади такого типу храмів завершувалися закомарами, які конструктивно відповідали циліндричним склепінням перекриття або були декоративними. У храмах Візантії закомарами, переважно, завершувалися лише центральні прясла, які відповідали раменам просторового хреста. Ці закомари були конструктивними і на їх площині розташовувалися вікна, а у Київській Русі закомари почали використовувати не лише як відображення конструкції склепіння, а й як декоративний елемент. У результаті виникло два варіанти оформлення закомар: на площині конструктивних закомар розташовувалися вікна, а на площині декоративних – ніші. За визначенням О. Комеча, закомарне завершення фасадів стало тим нововведенням храмової архітектури Київської Русі, яке уже на ранніх етапах розвитку визначило її самобутність порівняно з візантійською архітектурною традицією [11, с. 283]. Варіанти сполучень конструктивних закомар з декоративними в різні періоди залежали від конструктивного вирішення склепінь. Етапи цього розвитку досі детально не описані.

Аналіз досліджень і публікацій

Сьогодні найгрунтовнішим дослідженням процесу формування закомарного храму Київської Русі лишається монографія О. Комеча [11], у якій він визначив цей тип храму як принципове нововведення архітектури Київської Русі. Але детально усі збережені пам'ятки з цього погляду дослідник не розглядає. Окрім того, дослідження О. Комеча завершується храмами першої чверті XII ст. Тож період еволюції закомарного храму з цього моменту до періоду виникнення храмів зі ступінчасто-підвищеними попружними арками лишається не описаним.

Питання, пов'язані із закомарними храмами, розглянуто і в роботі П. Раппопорта [16]. Але на особливостях конструктивного вирішення перекриття та його зв'язку із завершенням фасаду дослідник детально не спинявся. Значна частина храмів, які розглядаємо у цій статті, була предметом досліджень Ю. Асєєва [5–7], який запропонував реконструкції багатьох із них. Проте дослідник також не акцентував увагу на особливостях конструкції їхніх закомарних завершень. Чималий обсяг інформації щодо конструкцій перекриття храмів Києва та Чернігова міститься в опублікованих і архівних матеріалах М. Холостенка [1–4, 17–21], під керівництвом якого проводились їх натурні дослідження

(Успенський собор Печерського монастиря та Кирилівська церква в Києві, Спасо-Преображенський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Борисоглібський собор у Чернігові). Питання конструкції перекриття і завершення фасадів окремих храмів розглянуто у публікаціях М. Кресального, Г. Логвина, Н. Логвин, І. Тоцької, Г. Штендера [8, 12–14, 22].

Мета статті

Мета цієї статті – узагальнити відомі матеріали щодо завершень фасадів та конструктивних вирішень перекриттів храмів київської та чернігівської шкіл у контексті появи та еволюції закомарного храму, від перших збережених споруд і до виникнення наприкінці XII ст. храмів зі ступінчасто-підвищеними попружними арками. Вона є першим досвідом класифікації варіантів використання конструктивних закомар, півкола яких відповідають розташованим за ними склепінням з шелигами, орієнтованими перпендикулярно до площини закомари та декоративних закомар, розташованих поряд зі схилом циліндричного склепіння з шелигами, паралельними площині закомари. За відсутності пам'яток, які були б збереженими повністю, основною ознакою визначення напрямку шелиг склепінь є вікна у закомарах конструктивних та ніші у декоративних.

Виклад основного матеріалу

Збережені храми київської та чернігівської шкіл дають підстави вважати, що в цих школах традиція оформлення храмових фасадів закомарами остаточно складається у першій чверті XII ст., а впродовж XI ст., до його кінця, зодчі провадили пошук найраціональнішого конструктивного вирішення перекриттів. Пам'ятки розглядатимемо ті, які для вирішення поставленої задачі достатньою мірою зберегли залишки перекриттів¹. До них належать:

- Софійський собор у Києві (1017 р. – закладення храму за Новгородським літописом; 1037 р. – закладення храму згідно з “Повістю врем'яних літ”; у деяких літописах 1037 р. пов'язується із завершенням будівництва);
- Спасо-Преображенський собор у Чернігові (перша згадка у літописі під 1036 р., де записано, що князь Мстислав був похований у храмі, стіни якого зведено на висоту, що дорівнювала висоті вершника на коні з піднятою рукою; дата закінчення будівництва невідома);
- Зведений київськими майстрами на замовлення сина Ярослава Мудрого Новгородського князя Володимира Софійський собор у Новгороді (1045 р – закладення храму, 1050 р. – завершення будівництва й освячення, за даними деяких літописів освячення 1052 р.);
- Михайлівський собор Видубицького монастиря у Києві (закладений 1070 р., освячений 1088 р.);
- Успенський собор Печерського монастиря (закладений 1073 р., освячений 1087 р.);
- Михайлівський Золотоверхий собор (закладений 1108 р., датою завершення вважається 1113 р., коли у ньому був похований його засновник князь Святополк);
- Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (орієнтовно 1106 р. – постриг у ченці Печерського монастиря князя Святослава – Миколи Святоші, засновника церкви);
- Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові (літописна дата невідома, сучасні датування варіюються в межах кінця XI – першої половини XII ст.);
- Борисоглібський собор у Чернігові (перша літописна згадка 1123 рр., коли в храмі поховано його засновника князя Давида Святославовича; ймовірно, храм зведений у часи правління

¹ До цього списку також увійшли пам'ятки, яких сьогодні вже нема, але вони відомі за дослідженнями (Успенський собор Печерського монастиря, досліджений М. Холостенком, Михайлівський золотоверхий собор у Києві, відомий за обмірами І. Моргилевського). До списку не внесено пам'яток, рівень збереженості яких не дає змоги проводити дослідження перекриття, зокрема церква Спаса на Берестові у Києві. До списку також не внесено Іллінську церкву в Чернігові, яка збереглася достатньою мірою, але типологічно належить до іншої групи пам'яток.

Давида в Чернігові – 1097–1123 рр., найвірогідніше у 1115–1223 рр. (до 1115 р. Давид брав участь у завершенні Борисоглібського собору у Вишгороді));

- Георгіївська церква у Каневі (закладена 1144 р.);
- Кирилівська церква у Києві (закладена після 1140 р., перша літописна згадка під 1171 р.).

Софія Київська. Софія Київська являє собою хрестово-купольний п'ятинавовий храм, оточений з південного, північного і західного боку двома рядами галерей: внутрішніми двоповерховими і зовнішніми одноповерховими.

У центральному п'ятинавовому ядрі рамена просторового хреста (центральна нава та трансепт) перекриті циліндричними склепіннями і виходять на фасади великими закомарами без вікон. Компартименти, розташовані між раменами просторового хреста, завершуються куполами на світлових барабанах, які створюють пірамідальну композицію. Завершення стін п'ятинавового об'єму, що відповідали компартиментам між раменами просторового хреста, не збереглися (перероблені при зведенні нових перекриттів других поверхів внутрішніх галерей). Але на всіх існуючих реконструкціях вони завершуються горизонтальним карнизом. Карниз не відіграв значної ролі у вирішенні фасадів, позаяк храм був оточений галереями з усіх боків, окрім східного.

Не тільки закомари у торцях просторового хреста, а й стіни п'ятинавового об'єму не мають вікон². Це свідчить про те, що другі поверхи внутрішніх галерей входили до первинного задуму.

Перекриття внутрішніх галерей не збереглося. Різні автори запропонували кілька варіантів його реконструкції³, серед яких найвідомішими є три: М. Кресального, Ю. Асєєва, В. Волкова (50-ті рр. XX ст.) [10, с. 139; 12, с. 85–86]; Ю. Асєєва, І. Тоцької, Г. Штендера (70-ті рр. XX ст.) [8]; Г. Логвина (70-ті рр. XX ст.) [13]. За реконструкцією М. Кресального, Ю. Асєєва, В. Волкова другі поверхи внутрішніх галерей перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь-північ. Однак така реконструкція є умовною і дійсності відповідати не може, оскільки при такому розташуванні циліндричних склепінь їхні п'яти не мають достатньої висоти для розміщення під ними арок, які мають з'єднувати перекриті приміщення у галерею, тим більш ці арки закриватимуть своїми торцями збережені в інтер'єрі галерей лопатки [8, с. 21]. За реконструкцією Ю. Асєєва, І. Тоцької, Г. Штендера компартименти других поверхів внутрішніх галерей, які відповідають раменам трансепта та центральної нави, перекриті циліндричними склепіннями. Шелиги цих склепінь у південній і північній галереї орієнтовані по раменах трансепта, а у західній – по рамену центральної нави. Інші компартименти других поверхів внутрішніх галерей перекриті хрестовими склепіннями [8, с. 18–27]. Відмінний варіант реконструкції перекриттів других поверхів галерей запропонував Г. Логвин [13]. За його реконструкцією, частини галерей, які розташовуються між компартиментами, відповідними торцям трансепта і центральної нави, перекривалися купольними склепіннями, аналогічними тим, які існують у нижніх поверхах внутрішніх галерей у приміщеннях під хорами [13, с. 33]. Аналізуючи ці два варіанти реконструкції, О. Комеч відзначив, що конструктивно обидва вони можливі, але варіант Г. Логвина, який пропонує купольні склепіння, вірогідніший, бо хрестові склепіння у Києві відомі лише з XII ст. [11, с. 207].

² У стіні між східною частиною п'ятинавового об'єму і другим поверхом південної внутрішньої галереї існує закладене вікно. Особливістю цього вікна є те, що воно не має назів для віконної рами (Асєєв Ю. С. Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве / Ю. С. Асєєв, И. Ф. Тоцкая, Г. М. Штендер // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII вв. – М.: Наука, 1988. – С. 20). Тому дослідники припускають, що східні компартименти галерей Софії Київської були мутаторіями, в яких під час богослужіння знаходилася князівська сім'я, відповідно, відкриті вікна цих приміщень призначалися для того, щоб можна було слухати службу. Подібні приміщення існують у східних частинах хор Софії Новгородської, але там вони не мають слухових вікон, тому призначалися, ймовірно, лише для перевдягання князя перед входом до собору (Штендер Г. М. Архитектура новгородского Софийского собора и некоторые вопросы богослужения / Г. М. Штендер, С. И. Сивак // Византинороссика. Литургия, архитектура и искусство византийского мира. – СПб., 1995. – С. 204–205).

³ Аналіз реконструкції Софії Київської наведено у публікації Ю. Коренюка (Коренюк Ю. Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність / Ю. Коренюк // Пам'ятки України. – 2013. – Спецвипуск № 1 (186). – С. 10–17).

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Спасо-Преображенський собор – хрестово-купольний тринавовий восьмистовпний храм зі сходовою вежею для підйому на хори з північного боку. Рамена просторового хреста храму перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг по раменах. Прясла фасадів, що відповідають раменам просторового хреста, виходять на фасад великими закомарами, які мають по три вікна з арковим завершенням. Компартименти між раменами просторового хреста завершуються куполами на барабанах, окрім кутових компартиментів над хорами. Ці два компартименти над хорами (розташовані над нартексом) були перекриті купольними склепіннями, залишки парусу відкриті М. Холостенком під час досліджень 1968–1969 рр. [3, арк. 12; 4, арк. 62; 21, с. 8]. Стіни прясел, які розташовуються між закомарами, що відповідають раменам просторового хреста, мають горизонтальне завершення, ймовірно, з карнизом (залишки останнього не виявлені) [21, с. 8].

Софійський собор у Новгороді. Софійський собор – хрестово-купольний п'ятинавовий храм, оточений з південного, північного і західного боку двоповерховими галереями. Рамена просторового хреста храму перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг по раменах. Прясла фасадів, що відповідають раменам просторового хреста, виходять на фасад великими закомарами без вікон, як і у Софії Київській.

Софія Новгородська є найдавнішим збереженим храмом Київської Русі, в якому зафіксовано завершення малих прясел закомарами, але чіткої конструктивної системи закомарного завершення у ньому ще не склалося. Північно-західний кут цього храму перекрито циліндричним склепінням з орієнтацією шелиги захід-схід, на західному фасаді йому відповідає конструктивна закомара, а на північному декоративна. Південно-західний кут, навпаки, перекритий циліндричним склепінням з орієнтацією шелиги південь-північ, тут, відповідно, конструктивна закомара виходить на північний фасад, але на західному фасаді декоративна закомара відсутня, через розташування з цього боку сходової вежі [11, с. 248]. Жодна із закомар не має ані вікон, ані ніш. У Софії Новгородській існують також унікальні щипцеві конструктивні завершення, які не мають аналогів у Візантії і не набули надалі поширення у давньоруській архітектурі.

Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві. Михайлівський собор – хрестово-купольний тринавовий восьмистовпний храм. З північного боку нартекса розташовується сходовая вежа на хори, основний об'єм якої знаходиться у нартексі, а назовні виступає біля однієї четвертої її півкола. Дослідженнями 70-х рр. під керівництвом Р. Бикової та І. Мовчана встановлено, що Михайлівський собор зводився в два етапи [9, с. 179; 15, с. 100–102]. Перший етап – шестистовпний храм з розвиненою східною частиною без нартекса. До другого етапу входить нартекс зі сходовою вежею у північній частині⁴.

Перекриття центральної нави та трансепта будівлі першого етапу не збереглися, але цілком очевидно, що вони перекривалися традиційними циліндричними склепіннями, шелиги яких були орієнтовані по осях рамен. У південно-західному компартименті (первинний об'єм) на третину збереглося купольне склепіння⁵. Симетричне йому склепіння у північно-західному компартименті не збереглося, але є всі підстави вважати, що воно було аналогічне [11, с. 265]. Ймовірно, такими ж купольними склепіннями були перекриті й східні компартименти, які втрачені разом зі стінами. На думку О. Комеча, всі малі прясла Михайлівського храму завершувалися закомарами, але вони були декоративними, оскільки за ними розміщувалися купольні склепіння [11, с. 265–266]. Іншу реконструкцію пропонує Н. Логвин, на думку якої, малі прясла завершуються горизонтальним

⁴ Осібної думки дотримується Н. Логвин про те, що Михайлівський собор являв собою шестистовпний храм без розвиненої вітварної частини. Окрім того, Н. Логвин відстоює думку одночасного зведення основного об'єму і нартекса (Логвин Н. Г. Михайловская церковь на Выдубичах в Киеве / Н. Г. Логвин // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 269). Але, враховуючи результати архітектурно-археологічних досліджень Р. Бикової та І. Мовчана з цим погодитися важко. Не менш важливими є й спостереження О. Комеча, який відзначив стилістичні відмінності нартекса і основного об'єму (Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А. И. Комеч. – М.: Наука, 1987. – С. 266–268).

⁵ Н. Логвин вважає його парусом, що не відповідає дійсності, збережена ділянка мурування доходить на дві третини до замкової частини, тобто інтерпретована як парус бути не може.

карнизом [14, с. 270]. Враховуючи, що поки невідомі варіанти завершення закомарами прясел стін, яким відповідають купольні склепіння, видається, що більш вірогідним є завершення малих прясел фасадів не закомарами, а горизонтальним карнизом, як у Спасо-Преображенському соборі в Чернігові.

Південна торцева стіна нартекса і південне прясло західної стіни нартекса Михайлівського собору у верхніх частинах стін у закомарах зберегли залишки нижніх частин або вікон, або ніш. На західному фасаді розташований низ двохступчастої ніші (можливо, у ній було вікно). У західному пряслі південного фасаду (нартекс) існують залишки або вікон, або ніш, спотворені пізнішими переробками. Тож, ймовірно, нартекс завершувався закомарами, у яких розташовувалися традиційні композиції з вікон та ніш. Щоб з'ясувати питання про те, на який фасад виходили конструктивні закомари нартекса, потрібно додатково досліджувати пам'ятку.

Успенський собор Печерського монастиря. Успенський собор – хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм, до якого з північного боку примикала Іоанно-Предтечинська церква. Як свідчать матеріали, виявлені при розкопках руйновищ Успенського собору, що лишилися після вибуху 1941 р., усі його фасади завершувалися півкруглими закомарами [17]. На відміну від Софії Новгородської, в Успенському соборі Печерського монастиря перекриття компартиментів між раменами просторового хреста розташовано за чіткою системою. За даними М. Холостенка, компартименти між раменами просторового хреста були перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь-північ [19, с. 153]. У такому випадку на південному і північному фасаді малі закомари були конструктивними, а на західному і східному – декоративними. Однак на запропонованій М. Холостенком реконструкції північного фасаду собору [20, с. 144] конха бічної апсиди розташована вище п'яти склепіння східного компартимента, чого при орієнтації шелиги склепіння північ-південь бути не може. Якщо вважати висоту апсиди правильною, то східні компартименти, що відповідали бічним вівтарям, могли бути перекриті лише циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід-схід. Якщо ж прийняти орієнтацію шелиг північ-південь, тоді найвища точка конхи бічної апсиди повинна розташовуватися не вище за п'яту циліндричного склепіння. Беручи до уваги фотографії Успенського собору до його руйнування, бічні апсиди (відповідали пониженим східним компартиментам) були не набагато нижчі від центральної. Тому, ймовірно, східні компартименти були пониженими і перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід-схід, а західні компартименти з орієнтацією – південь-північ.

Оформлення центральних закомар невідомо. Збереглися фрагменти закомари з композицію з вікна та двох ніш. М. Холостенко розмістив їх у центральній закомарі північного фасаду (рамено трансепта) [19, с. 153]. О. Комеч зазначив, що композиція з вікна та двох ніш, не могла знаходитися у верхній частині центрального прясла північного фасаду, оскільки вона на момент вибуху (1941 р.) вже не існувала. Спираючись на дані П. Лашкарьова, О. Комеч вважав, що ця композиція розташовувалася у західній малій закомарі північного фасаду [11, с. 272].

Михайлівський золотoverхий собор у Києві. Михайлівський золотoverхий собор являє собою хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм. До південного боку храму примикала каплиця. Собор не зберігся, але завдяки обмірам І. Моргилевського, виконаним перед знесенням храму, конструкція його перекриття відома. Рамена просторового хреста були перекриті циліндричними склепіннями, які на фасаді виходили великими закомарами. На площині великих закомар південного, західного і північного фасаду розташовувалися композиції з трьох вікон: центральне вікно мало аркове завершення, а бічні – піваркове [11, с. 278].

Компартименти між раменами просторового хреста (крім компартиментів хор над нартексом) були перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід-схід, при чому східні компартименти були пониженими. Бічні компартименти хор над нартексом були перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг північ-південь. Таким чином, на західному фасаді малі прясла завершувалися декоративними закомарами. На північному і південному фасадах, закомари, що відповідали пряслам нартекса, були конструктивними, а інші – декоративними. У малих конструктивних закомарах, що відповідали пряслам нартекса, розміщувалося вікно⁶, а у

⁶ Вікно у крайній західній закомарі південного фасаду (компартимент нартекса) має форму, не характерну для архітектури Київської Русі. Можливо, таку форму йому було надано в процесі пізніших ремонтно-реставраційних робіт.

малих декоративних закомар – композиції з трьох ніш: центральна ніша мала аркове завершення, а бічні – піваркове [11, с. 278].

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря. Троїцька надбрамна церква – хрестово-купольний тринавовий чотиристовпний храм. Зберігся майже повністю з відкритим первинним південним фасадом, який дає змогу зробити висновки щодо його перекриття. Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями і виходили на фасад великими закомарами. На площинах великих закомар західного, південного і північного фасадів розташовувалося по одному вікну. На площинах малих закомар південного фасаду розміщено ніші, що зумовлено орієнтацією шелиг циліндричних склепінь компартиментів між раменами просторового хреста захід-схід. Відтак малі конструктивні закомари були на східному та західному фасаді, а на останньому вони мали по одному вікну, а зі сходу містилися апсидні ніші, розташовані у товщі стіни.

Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові. Успенський собор – хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм, у давнину мав притвори з південного, західного і північного боків.

Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, що виходять на фасад великими закомарами. На площинах великих закомар розміщено по три вікна з арковими завершеннями. Всі компартименти між раменами просторового хреста перекрито циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь-північ. При такій орієнтації шелиг склепінь малі конструктивні закомари виходять на північний і південний фасади і в них розміщено по одному вікну. Декоративні закомари були на західному і східному фасадах. На площині малих закомар західного фасаду збереглися композиції з трьох ніш з арковими завершеннями. Оскільки шелиги склепінь, якими перекрито східні компартименти між раменами просторового хреста, мають орієнтацію південь-північ, найвищі точки конх бічних апсид перебувають на рівні п'ят циліндричних склепінь, тобто порівняно з центральною апсидою вони істотно понижені.

Борисоглібський собор у Чернігові. Борисоглібський собор – хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм. У давнину з північного та західного боку Борисоглібський собор мав галереї, а з південного – притвор і каплицю. Перекриття Борисоглібського собору не збереглося. Незначні його залишки були досліджені М. Холостенком. Він зафіксував рештки циліндричних склепінь просторового хреста на підбарабанному кубі [1, арк. 48], а у східних компартиментах між раменами просторового хреста виявив сліди циліндричного склепіння з орієнтацією шелиг захід-схід [1, арк. 49]. Це свідчить про те, що на східному фасаді були малі конструктивні закомари. Яке перекриття мали західні компартименти між раменами просторового хреста – невідомо.

Георгіївська церква у Каневі. Георгіївська церква – хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм. Рамена просторового хреста перекрито циліндричними склепіннями, які виходили на фасад великими закомарами. Ймовірно, на площині великих закомар розташовувалися композиції з трьох вікон. Щодо перекриття компартиментів між раменами просторового хреста дослідники не дійшли однозначної думки. За даними М. Холостенка, ці компартименти було перекрито циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід-схід. У такому випадку малі конструктивні закомари були на західному і східному фасаді [1, арк. 49]. Важливим аргументом на користь цього твердження є апсиди однакової висоти. За дослідженнями Ю. Асєєва, навпаки, компартименти між раменами просторового хреста були перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь-північ, тоді малі конструктивні закомари були на північному і південному фасаді [5, с. 54]. Для встановлення конструкції перекриття Георгіївської церкви необхідні додаткові натурні дослідження пам'ятки.

Кирилівська церква в Києві. Кирилівська церква – хрестово-купольний тринавовий шестистопний храм, який у давнину мав прибудови з південного, західного і північного боків.

Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, які виходили на фасад великими закомарами. У Кирилівській церкві на площині великих закомар розташовувалося по три

вікна. Залишки цих вікон рамен трансепта в інтер'єрі видно й сьогодні. Яке вони мале завершення визначити неможливо, бо закомари збереглися приблизно на третину своєї висоти.

М. Холостенко відкрив залишки вікон у малих закомарах західного фасаду [2, арк. 34–35]. Це свідчить про те, що шелиги циліндричних склепінь, якими перекрито компартименти між раменами просторового хреста, мали орієнтацію захід-схід. На користь цього свідчать і однакової висоти апсиди. У малих закомарах західного фасаду розмішувалося по одному вікну [18, с. 17]. Але у звіті М. Холостенка є досить неоднозначна фраза щодо північного фасаду: “По наружному борту нишки проходила красная обрамляющая ее полоса. Такого типа оформление окон в закомарах обнаружено на центральной панели фасада и на следующей от нее к западу” [2, арк. 18–19]. Якщо припустити, що М. Холостенко відкрив залишки вікна у малій закомарі північного фасаду, тоді ця закомара була конструктивною. Малі закомари західного фасаду були також конструктивними. Для того, щоб малі закомари на всіх фасадах були конструктивними, компартименти між раменами просторового хреста повинні мати перекриття хрестовими склепіннями. Тож є підстави припускати, що у Кирилівській церкві у Києві компартименти між раменами просторового хреста були перекриті хрестовими склепіннями, хоча залишки таких склепінь у верхніх перекриттях храмів Києва та Чернігова поки невідомі. Для підтвердження цієї гіпотези необхідні натурні дослідження Кирилівської церкви.

Висновки

Підсумовуючи, можна констатувати, що у храмовій архітектурі київської та чернігівської школи XI–XII ст. прясла, що відповідали раменам просторового хреста, виходили на фасади великими закомарами. Сьогодні відомі такі варіанти оформлення площини великих закомар північного, південного та західного фасадів: а) глухі без вікон; б) композиція із трьох вікон з арковим завершенням; в) композиція із трьох вікон, де центральне вікно має аркове завершенням, а бічні піваркове; г) одне вікно.

Прясла, що відповідають компартиментам між раменами просторового хреста, теоретично могли мати кілька варіантів завершення, пов'язаних із конструктивним вирішенням перекриття. 1) Перекриття купольними склепіннями; малі прясла завершуються горизонтальним карнизом (при горизонтальному завершенні карниз може бути і відсутнім). 2) Перекриття циліндричними склепіннями лише західних кутових компартиментів; прясла, відповідні цим компартиментам, завершуються глухими конструктивними або декоративними закомарами. 3) Перекриття купольними склепіннями; малі прясла завершуються закомарами, які можуть бути лише декоративними. 4) Перекриття циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь-північ або захід-схід; малі прясла на торцях склепінь завершуються конструктивними закомарами, а прясла, зведені поряд зі схилом склепіння, мають декоративні закомари; конструктивні закомари можуть мати: а) композицію з вікна та ніш, де вікно має аркове завершення, а ніші піваркове; б) композицію з трьох вікон, де центральне має аркове завершення, а бічні піваркове; в) одне вікно; малі декоративні закомари могли оформлюватися а) трьома нішами, де центральна має аркове завершення, а бічні – піваркове; б) трьома нішами з арковим завершенням; в) однією нішею. 5) Перекриття хрестовими склепіннями; всі малі прясла завершуються конструктивними закомарами, у яких могли розташовуватися вікна.

Перераховані варіанти перекриття компартиментів між раменами просторового хреста відображають етапи еволюції закомарного храму. Вони, вірогідно, є результатом пошуків найраціональнішої конструкції для закомарного оформлення фасаду. У застосуванні візантійських купольних та циліндричних склепінь, усі або частина малих закомар повинні були бути декоративними, тому в них могли розташовуватися лише глухі ніші. І лише з розповсюдженням у Київській Русі з другої чверті XI століття романських хрестових склепінь⁷, стає можливим звести

⁷ Питання, присвячені походженню майстрів, які принесли до південних регіонів Київської Русі, романські конструктивні та стилістичні елементи (хрестові склепіння, рівношарова техніка мурування, аркатурний пояс, півколони на лопатках) висвітлені у дослідженнях О. Іоаннісяна (Іоаннісян О. К вопросу о происхождении черниговской плитки конца XI–XII веков и равнослойной техники кладки на Руси / О. Иоаннісян // *Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы.* – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – С. 20–34. Иоаннісян О. О

всі малі закомари конструктивними і помістити у них віконні отвори. Тому перекриття компартиментів між раменами центральної нави та трансепта хрестовими склепіннями виявилось найраціональнішим конструктивним вирішенням для виробленої раніше естетичної моделі закомарного храму.

1. *Архів Національного заповідника “Софія Київська”. НАДР № 1649. Архів М. В. Холостенка. № 36. Исследования Борисоглебского собора 1947 г., 77 л. 2. Архів Національного заповідника “Софія Київська”. НАДР № 1681. Холостенко Н. В. Отчет об исследованиях памятника архитектуры XII века – Кирилловской церкви в г. Киеве (1950–1954 гг.), 67 л. 3. Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпротрреставація”. № 631. Спаський собор у Чернігові. Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове, 34 л. 4. Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпротрреставація”. № 631. Спаський собор у Чернігові. Холостенко Н. В. Альбом к отчету об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове, 70 л. 5. Асеев Ю. С. Архитектура Кирилловской церкви-заповедника: дис. на соискание уч. ст. кандидата архитектурных наук / Асеев Юрий Сергеевич. – К., 1947. – 158 с. 6. Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю. С. Асеев. – К.: Мистецтво, 1980. – 216 с. 7. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева / Ю. С. Асеев. – К.: Будівельник, 1982. – 160 с. 8. Асеев Ю.С. Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве / Ю. С. Асеев, И. Ф. Тоцкая, Г. М. Штендер // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII вв.– М.: Наука, 1988. – С. 13–27. 9. Бикова Р. Видубицький монастир / Р. Бикова // З історії української реставрації: Додаток до щорічника “Архітектурна спадщина України”. – К.: Українознавство. – С. 177–182. 10. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – Том II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1961. – 661 с. 11. Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А. И. Комеч. – М.: Наука, 1987. – 320 с. 12. Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-археологічний нарис / М. К. Кресальний. – К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1960. – 428 с. 13. Логвин Г. Н. Новые исследования древнерусской архитектуры / Г. Н. Логвин // Строительство и архитектура. – 1978. – № 8. – С. 31–34. 14. Логвин Н.Г. Михайловская церковь на Выдубичах в Киеве / Н. Г. Логвин // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 266–272. 15. Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах / І. І. Мовчан // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 80–106. 16. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси / П. А. Раппопорт. – Л.: Наука, 1986. – 160 с. 17. Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры / Н. В. Холостенко // Советская археология. – 1955. – XIII. – С. 341–358. 18. Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве / Н. В. Холостенко // Памятники культуры. Исслед. и реставрация. – М., 1960. – Т. 2. – С. 5–19. 19. Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря / М.В. Холостенко // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 107–170. 20. Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври / М. В. Холостенко // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 131–165. 21. Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Реставрация и исследования памятников культуры. – М.: Стройиздат, 1990. – С. 6–18. 22. Штендер Г. М. Первичный замысел и последующие изменения галерей и лестничной башины Новгородской Софии / Г. М. Штендер // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. – М.: Наука, 1977. – С. 30–54.*

происхождении, датировках и хроно-логии черниговского зодчества XII века / О. Иоаннисян // RUTHENICA. – Т. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 134–188).

THE STAGES OF THE EVOLUTION OF ARCHED GABLES END OF FACADES OF THE TEMPLES OF KYIVAN RUS

© *Mikheienko K., 2015*

The materials of researches of the overlap of the temples of Kyiv and Chernihiv architectural schools of XI–XII centuries in the context of the origin and the evolution of the *zakomara* temple of Kyivan Rus, which was formed at the end of XI – in the first half of XII centuries and got distribution during XII century, are analysed and generalized in the article. All facades of such type of the temple were ended with arched gables (*zakomara*), which corresponded to the construction of barrel vaults of the overlap of the temples or were decorative. As a rule, the arched gables were ended only in the central parts of the walls of the facades, corresponding to arms of spatial cross, in the Byzantine temples. These arched gables were constructive and windows were situated on their plane. And the arched gables were begun using not only as reflection of the construction of barrel vaults but also as decorative element in the temples of Kyivan Rus. As a result, there were two variants of the design of the arched gables. The variants of the combination of constructive and decorative arched gables depended on a constructive decision of overlap in different periods.

The overlap of the St. Sofia cathedral, St. Michael's cathedral of Vydubitsky monastery, Dormition cathedral of Petchersky monastery, St. Michael's Golden-Domed cathedral, Trinity gateway church of the Pechersk monastery, St. Cyril's church in Kyiv, St. Sofia cathedral in Novgorod, Saviour Transfiguration Cathedral, Dormition cathedral of Yeletsy monastery, St. Boris and Gleb's cathedral in Chernihiv, St. George church in Kaniv were considered. The arms of the spatial cross of the cross-dome temple were always overlapped with barrel vaults with the orientation of crowns on the axes of the arms of the spatial cross. The central parts of the walls of the facades corresponding to the arms of the spatial cross were ended with big arched gables with windows or without them. And the variants of overlap of the compartments between the arms of the spatial cross are met different ones and exactly they represent the stages of the evolution of the *zakomara* temple. Probably, as remained material testifies, a variety of these variants is the reflection of searches of the most rational construction for arched gables design of the facade, which was developed because of the absence of the direct connection with the development of the constructions of the overlap. When using Byzantine dome vaults and barrel vaults, all or a part of small arched gables must be decorative, therefore only niches could be situated on them. Due to the distribution of Romanesque cross vaults in Kyivan Rus from the second fourth of the XII century, there was opportunity to build all small arched gables to be constructive and to place the windows on them. Therefore the overlap of the compartments between the arms of the middle nave and the transept with cross vaults is the most rational constructive decision for the aesthetic model of the *zakomara* temple. Five variants of the design of divided parts of the walls of the facades, corresponding to the compartments between the arms of the spatial cross related with the constructive decision of the overlap are defined.

- 1) The overlap with dome vaults; the small divided parts of the walls of facades are ended with a horizontal cornice.
- 2) The overlap with barrel vaults only of the western angular compartments; the divided parts of the walls of the facades, corresponding to these compartments, are ended with constructive or decorative arched gables without windows or niches.
- 3) The overlap with dome vaults; the small divided parts of the wall of the facades are ended with decorative arched gables.
- 4) The overlap with barrel vaults with the orientation of crowns the south-north or the west-east; the small divided parts of the walls of the facades are ended with constructive arched gables on the end face of the vaults; and the small divided parts of the wall of the facades, built near the haunch of vaults, have decorative arched gables; the small constructive arched gables had windows, and the decorative arched gables could be designed only with niches.
- 5) The overlap with cross vaults; all small divided parts of the walls of the facades are ended with constructive arched gables, windows could be situated on the plane of them.

Key words: temple, overlap, vault, arched gable (*zakomara*), facade, Kyivan Rus, XI–XII centuries.